

Неоліберальна трансформація повоєнної моделі капіталістичного розвитку як складова довгострокової історичної кон'юнктури періоду структурної кризи капіталізму

Анотація

Стаття продовжує аналіз внутрішньої динаміки фази структурної кризи капіталістичної системи. Ця динаміка розглядається крізь призму підходу з точки зору довгострокової історичної кон'юнктури. Показано, що довгострокова історична кон'юнктура, що породила сучасну глобальну кризу, почала складатися на рубежі 1970-х років. У цей час світова капіталістична система постала перед структурною кризою повоєнної моделі капіталістичного розвитку. Як політичну й економічну відповідь на виникнення структурної кризи капіталізму транснаціональні капіталістичні еліти обрали неоліберальну трансформацію повоєнного режиму нагромадження. Її основними елементами є зростання експлуатації і фінансіалізація процесу нагромадження, узагальнені Д.Гарві в понятті “вилучальне нагромадження”. Неоліберальна трансформація виявилася нездатною подолати структурну кризу капіталізму і поглибила загострення його суперечностей. Зрештою капіталістична система зіткнулася з новим проявом структурної кризи.

Ключові слова: глобальна криза, капіталізм, довгострокова історична кон'юнктура, глобалізація, неолібералізм, К.Маркс

У попередніх статтях [Малюк, 2012; 2013а, б] на основі запропонованого методологічного підходу було здійснено аналіз формування довгострокової історичної кон'юнктури сучасної структурної кризи капіталістичної системи, виявлено генезу зазначеної кризи і розглянуто початковий етап її роз-

виту. Завданням пропонованої статті є продовження аналізу внутрішньої динаміки фази структурної кризи, подальшого розвитку процесів, що становлять довгострокову історичну кон'юнктуру даної фази.

Виходячи з розглянутих раніше [Малюк, 2013b] пошуків нової соціально-класової стратегії утримання панування за умов загострення кризи, атлантичні капіталістичні еліти відповіли на зниження світової норми прибутку та посилення войовничості трудящих класів зламом соціальних обмежень свободи дій капіталу; дерегулюванням фінансових ринків і розвитком фінансових спекуляцій; реорганізацією капіталістичного виробництва і більш інтенсивним розвитком системи транснаціонального виробництва із використанням інформаційних технологій; демонтажем “держави загального добробуту” і справжньою класовою війною, наступом на життєвий рівень трудящих у державах ядра і периферії; посиленням агресивного тиску імперіалістичних держав на периферію світової капіталістичної системи (СКС). Загалом ідеться про систему політичних і економічних заходів, спрямованих на забезпечення максимального прибутку за умов кризи нагромадження капіталу, тобто про те, що сьогодні називають неолібералізмом. Ці заходи являли собою спробу трансформації колишньої повоєнної моделі капіталістичного розвитку (режиму нагромадження капіталу) і консолідації нового соціально-економічного режиму, який би дав змогу подолати структурну кризу капіталізму.

Хоча неоліберальну контрреволюцію зазвичай пов'язують із приходом до влади в державах ядра правоконсервативних сил, представлених у той момент кабінетом М.Тетчер у Великій Британії, адміністрацією президента Р.Рейгана у США, консервативним урядом Г.Коля у ФРН, насправді заходи неоліберальної економічної політики вже застосовувалися за умов тодішньої структурної кризи урядами країн Заходу від середини 1970-х. Тетчер і Рейган тільки продовжували рестриктивну політику “капіталізму жорсткої економії” [Cyrpher, 1979; Frank, 2004a, b], уже розпочату урядами лейбористів, соціал-демократів і ліберальних реформістів, котрі відмовилися від кейнсіанства. Крім того, з економічної точки зору найбільш значними віхами становлення неоліберального порядку були руйнування Бреттон-Вудської системи (відмова від золотовалютного стандарту у 1971-му і перехід до системи мінливих курсів у 1973-му), подальше дерегулювання міжнародної фінансової системи, а також ініційована главою Федеральної резервної системи США П.Волкером радикальна зміна фінансової політики, що дістала назву “переворот 1979 року” [Dumenil, 2002]. З цього моменту світова фінансова система ґрунтувалася на гнучких обмінних курсах валют, неконвертованому доларі, вільному русі приватного капіталу і здатності США фінансувати свій борг, попри його зростання, шляхом випуску боргових інструментів (облігацій казначейства), номінованих в їхній власній валюті. За словами В.Енгдаля, владна еліта США дійшла висновку, що “замість залежати від ролі світового кредитора, як це було до 1971 року, Американська доба теоретично може процвітати і як найбільший у світі боржник, доки американські фінанси і долар домінують у світових фінансах” [Engdahl, 2008a].

Суть нової фінансової політики полягала в різкому збільшенні відсоткових ставок, здійсненому з метою спрямування потоків капіталу в США для підживлення економічної експансії і врятування долара від вільного падіння і краху. Як зазначає Дж.Аррігі, перехід до строгої рестриктивної фінансової політики з метою підтримки “твердих грошей”, ініційований П.Волкером в останні роки правління адміністрації президента Дж.Картера, поклав початок відмові за часів Р.Рейгана від ідеології та практики “нового курсу” (тобто від соціального реформізму і політики соціальної поступки), яких США дотримувалися від 1930-х років. Якщо “новий курс” і його глобалізація за Ф.Рузвельта і Г.Трумена ґрунтувалися на переданні контролю над фінансами з рук фінансової олігархії в руки держави, то відмова Рейгана від “нового курсу” знову підносила приватний фінансовий капітал на командні висоти глобальної економіки [Arrighi, 1994, 1999a]. Власне, відмова від золотовалютного стандарту у 1971-му, перехід до системи мінливих курсів у 1973-му й заходи, вжиті очільником ФРС США у 1979-му, покладали початок становленню нового, неоліберального економічного режиму, ґрунтованого на фінансовій експансії.

Спроби встановлення нового режиму нагромадження, розпочаті у 1970-х під впливом кризи перенагромадження й пов'язані з крахом Бреттон-Вудської системи і поворотом у фінансовій політиці США, були продовжені у 1980-х роках. Деретулювання фінансових та інших ринків, ініційоване дефляційними заходами П.Волкера, створило у США найсприятливіші умови для фінансових спекуляцій. Результатом цієї політики, що проводилася в інтересах великого фінансового капіталу, який шукав способи збільшення прибутку, був вступ світової економіки у фазу фінансової експансії, коли головним джерелом максимальних прибутків стає не виробничий, а фінансовий сектор економіки [Dumenil, 2004a, b]. Встановлення режиму високих відсоткових ставок і розквіт фінансових спекуляцій, що розпочався після зміни фінансової політики в країні, котра є центром світової фінансової системи, ускладнили наслідки економічної кризи, погіршили становище виробничого сектору і спричинили виникнення світової боргової кризи, що найважче позначилася на периферії СКС. Забезпечуючи приплив світових заощаджень у США і, таким чином, зростання їхньої економіки, нова фінансова політика заглиблювала в кризу решту світу, й особливо той, що розвивається. До “перевороту 1979 року” за обраної урядом США інфляційної стратегії управління кризою ціна долара з метою підтримання конкурентоспроможності американської промисловості трималася на низькому рівні, а це також стимулювало країни, що розвиваються, брати дешеві кредити в доларах за нульовою ба навіть негативною відсотковою ставкою. Коли ФРС США монетаристськими методами почала регулювання пропозиції долара з метою переспрямувати потоки капіталу в США, вона зробила його значно дорожчим. Водночас це призвело до подорожчання обслуговування боргів, узятих країнами, що розвиваються. У результаті країни-боржники, тобто практично весь третій світ і частина другого, виявилися нездатними виплачувати відсотки за боргами. Обслуговування боргу, що раптово збільшився, знекровлюючи економіку країн-боржників, призводило до руйнування “середнього” і зубожіння нижчих класів. Типовою була

ситуація, коли боржники багаторазово виплачували свій борг, але він у результаті лише зростав через погіршення умов торгівлі країн, що розвиваються, а також необхідності для його обслуговування запозичувати за вищими відсотковими ставками з інших джерел на ринках позикового капіталу. І в самому розпалі боргової кризи периферії СКС на перші ролі в управлінні цією кризою були висунуті Світовий банк (СБ) і Міжнародний валютний фонд (МВФ) з їхніми програмами реструктурування боргу, фінансової стабілізації та структурної адаптації за принципами Вашингтонського консенсусу. Неоліберальна програма Консенсусу передбачала великомасштабну приватизацію, дерегулювання і лібералізацію економіки, її відкриття іноземним інвестиціям і передання національних активів в іноземну власність, скасування контролю над імпортом і державними субсидіями національним підприємствам. У результаті впродовж трьох десятиліть світової боргової кризи сукупний обсяг зовнішнього боргу країн, що розвиваються, зріс від 75 млрд дол. у 1970 році до 450 млрд у 1980-му, 1,3 трлн — у 1990-му, 2,5 трлн — у 2005-му, 3,5 трлн — у 2008-му. Наприкінці 2010-го зовнішній борг країн, що розвиваються, за даними Світового банку, перевищував 4 трлн дол. [Внешнеэкономическая стратегия империализма, 1988: с. 124; World Bank, 2012: р. 2].

Після того як кілька років волкерівської політики дали змогу США зміцнити ослаблені позиції у світових фінансах і поставили периферію капіталізму під жорсткий фінансовий контроль з боку центрів СКС, політика лібералізації й дерегулювання глобальних фінансових ринків продовжувалася у формі нової фінансової революції сек'юритизації, здійсненої новопризначеним очільником ФРС США А.Грінспеном. "Грінспенівська парадигма" виникла у жовтні 1987 року, коли стався крах фондової біржі в США і для утримання ринків на плаву було проведено рятувальну операцію, частиною якої було застосування порівняно нових тоді ринків деривативів [Engdahl, 2008b]. Це був початок доби спекуляції похідними фінансовими інструментами. Важливо й те, що підтримання фондових ринків було неможливим без величезних вливань ліквідності з боку ФРС. Цю модель застосовували і надалі. Усі вісімнадцять років політики Грінспена полягали в забезпеченні функціонування системи нагромадження шляхом лібералізації фінансових ринків та організації порятунку системи після краху чергової спекулятивної бульбашки накачуванням ліквідності за рахунок здійснюваної ФРС політики дешевого кредиту. Весь цей час світова фінансова система переходила від однієї кризи до іншої більш масштабної, і кожна криза використовувалася для консолідації панування фінансової олігархії США у світовій економіці. В усіх випадках фінансової нестабільності — крах фондової біржі 1987 року, азійська фінансова криза 1997-го, дефолт Росії 1998-го і пов'язаний із ним крах хеджінгового фонду Long Term Capital Management, крах ринку акцій високотехнологічних компаній у 2001-му, криза високоризикованих іпотечних кредитів у 2007-му — роль ФРС полягала в наданні ліквідності, зниженні дисконтних ставок і полегшенні умов кредитування [Engdahl, 2008b].

Погіршення умов відтворення змусило продуктивний капітал розпочати радикальну реорганізацію виробництва, супроводжувану інтенсив-

нішою експлуатацією праці. Саме тут криється причина різкого посилення процесів створення нових транснаціональних виробничих систем і низки докорінних змін у виробництві, пов'язаних із розвитком інформаційних технологій. Зіткнувшись зі зниженням норми прибутку, капітал відреагував прагненням підвищення продуктивності й інтенсивності праці і введенням технологій, що знижують витрати виробництва, у поєднанні з методами “оптимізації персоналу” (downsizing). Останні на практиці зводилися до звільнення 10–20% працівників підприємств і перекладання їхньої роботи на працівників, які залишилися, що підвищувало інтенсивність їхньої праці. Крім того, галузі промисловості, що зазнавали відчутного зниження прибутковості, вдалися до фрагментації об'єданого в рамках великих підприємств фордистського типу виробничих процесів і перенесення їхніх нижніх поверхів (праце- і матеріаломістких виробництв) із зони ядра в периферійні та напівпериферійні країни, щоб використовувати переваги дешевшої робочої сили і наближеність до джерел сировини. Зворотним боком транснаціональної фрагментації виробничих процесів є реінтеграція їх у глобальних виробничих або вартісних ланцюжках за посередництва торгівлі й внутрішніх логістичних операцій ТНК [Kotz, 2008; Wolfson, 2009]. Відбувається утворення транснаціональних корпоративних вертикально-інтегрованих ланцюжків доданої вартості. Виробничі процеси, що раніше здійснювалися на одному підприємстві, тепер розподіляються між різними підприємствами, які до того ж розташовані в різних країнах. Компоненти різноманітних видів товарів (автомобілів, комп'ютерів тощо) можуть вироблятися і збиратися тепер у різних куточках земної кулі. У результаті відбулося різке посилення транснаціоналізації виробництва і збільшення кількості транснаціональних корпорацій. Виникла нова система транснаціонального виробництва, здійснюваного транснаціональними корпораціями за принципами нового міжнародного поділу праці. Одним із вирішальних чинників її становлення був розвиток інформаційних технологій, що різко знизили трансакційні та комунікаційні витрати. Іншим — здійснення неоліберальної економічної програми, яка передбачала усунення бар'єрів, що перешкоджають вільному руху капіталу, дерегулювання і лібералізацію ринків капіталу, приватизацію і трансформацію держави в напрямі, сприятливому для діяльності іноземного капіталу, захисту іноземних інвестицій і власності. Надбудовою над новою транснаціоналізованою системою виробництва стала щойно сформована багаторівнева система глобального економічного управління, що включає міжнародні фінансові інститути (Світовий банк і Міжнародний валютний фонд), Світову організацію торгівлі, “групу семи”, Тристоронню комісію тощо [Robinson 2000, 2005, 2009].

Унаслідок застосування комплексу неоліберальних заходів, що посилюють експлуатацію робочої сили, включно зі зниженням заробітної плати, з експортом капіталу в країни периферії із нижчою вартістю робочої сили й нижчою органічною будовою капіталу, зі збільшенням “гнучкості” ринків праці, експлуатацією дешевої іноземної робочої сили, збільшенням частки робітничого класу, оплачуваного нижче вартості робочої сили внаслідок зниження постійної зайнятості, використанням праці мігрантів тощо, від се-

редини 1980-х років вдалося забезпечити часткове відновлення норми прибутку. При цьому розрахунки показують, що якби норма експлуатації залишилася на попередньому рівні, норма прибутку у 1987–2009 роках і далі знижувалася б [Carghedi, 2011]. Зниження рівня заробітної плати й посилення експлуатації, таким чином, являють собою контртенденцію, свідому політику капіталу, мета якої — збільшити прибуток шляхом перекидання тягаря кризи на плечі трудящих класів. Те, що це саме так, підтверджує свідчення А.Бадда, головного економічного радника уряду М.Тетчер: “Уряд Тетчер ніколи жодної хвилини не вірив, що монетаризм — це правильний шлях подолання інфляції. Проте він розглядав його як дуже надійний спосіб підвищення рівня безробіття. А останнє було вкрай бажаним способом скорочення сили робітничих класів... Власне кажучи, була спроектована — у марксистських термінах — криза капіталізму, що відтворила резервну армію праці і дала змогу капіталістам від цього моменту отримувати високі прибутки” (цит. за: [Wade, 2011: p. 34]).

Утім, усіх цих заходів виявилось замало, щоби подолати стагнаційні тенденції у світовій економіці. Навіть так звана інформаційна, або цифрова революція поки не змогла стати епохальною інновацією, що генерує нову фазу економічного зростання, хоча змінила значною мірою характер процесів праці та способи функціонування капіталістичних підприємств. Інвестиції в основний капітал і далі здійснюються, ба навіть відбувається перехід на нові технології, проте загалом вони залишаються на рівні простого, а не розширеного відтворення. Корпорації стикаються із недостатнім попитом на свою продукцію і, відтак, — із недостатніми можливостями прибуткових інвестицій. Надлишкове виробництво виявляється практично в усіх галузях промисловості. У США виробничі потужності комп’ютерної промисловості зростали на 40% щорічно, перевищуючи прогнозований попит. Світова автомобільна промисловість продавала лише 74% із продукуваних щорічно 70,1 млн автомобілів, що призвело до різкого падіння прибутків найслабших корпорацій, таких як “General Motors”, яка 2005 року зазнала збитків у 10,6 млрд доларів. У сталеливарній промисловості надлишкові потужності становлять 20%, що приблизно дорівнює 200 млн тонн сталі [Bello, 2006: p. 1355]. Часопис “Економіст” зазначав у 1999-му, що наприкінці ХХ століття розрив між нагромадженими виробничими потужностями й обсягом продажу був найбільшим від часів Великої депресії. Наслідком постійного перенагромадження є падіння прибутків. Норма прибутку 500 найбільших транснаціональних корпорацій США впала із рівня +4,70 у 1954–1959 роках і +2,04 у 1960–1969 до –5,30 у 1980–1989, –2,64 у 1990–1999 і –1,92 у 2000–2002 роках [Bello, 2006: p. 1348]. Усталеність перенагромадження і надвиробництва, нездатність правлячих класів впоратися із погіршенням умов капіталістичного відтворення і відновити прибутковність виробництва є причиною намагання капіталу з метою подолання зниження норми прибутку дедалі сильніше втягуватися у фінансові операції, що дедалі менше пов’язані з процесом виробництва. Абстрактна можливість такого розв’язання проблеми перенагромадження полягає в подвійності процесу нагромадження капіталу, включно із власністю на реальний капітал і володінням цінними паперами як претензіями на реальний

капітал. Зіткнувшись зі зменшенням можливостей прибуткових інвестицій у сфері виробництва, корпорації почали сильніше долучатися до спекулятивних операцій із цінами на паперові активи, тобто фіктивний капітал, що являє собою претензії на дохід і власність, а в підсумку — на додаткову вартість, що її отримують із процесу виробництва. Вони почали залежати від експансії фінансового сектору в справі збереження і збільшення прибутків. Від 1980-х років так звана фінансіалізація економіки, тобто перенесення центру ваги процесу нагромадження з виробництва до сфери фінансової активності, стає двигуном економічного розвитку. Із цього моменту фінансовий капітал, услизаючи від контролю з боку соціальної держави, звільнявся також і від зв'язку з реальною продуктивною економікою. Замість здійснення інвестицій у реальне виробництво капітал переміщався у світовому економічному просторі в пошуках якнайвигідніших спекулятивних можливостей. Таким чином, фінансіалізація економіки — зростання кількості фінансових активів щодо реальних активів — була наслідком кризи прибутковості та звуження можливостей реальних інвестицій. Оскільки дедалі більша маса грошей не знаходила прибуткових капіталовкладень в реальній економіці, ці фонди інвестувалися не у виробництво товарів і послуг, а у фінансові активи, ціни на які підвищувалися спекулятивним попитом.

Соціально-економічні наслідки і значення неоліберальної трансформації капіталізму

Перехід до фінансово-спекулятивного економічного режиму призвів до значних структурних змін у світовому капіталізмі й породив низку суттєвих диспропорцій у світовій економіці. Одним із наслідків установа цього режиму стало гіпертрофоване зростання фінансового сектору порівняно з так званою реальною економікою. Як зазначає американський марксист-економіст П.Суїзі, якщо у 1970-х роках зберігалася стара структура економіки, що включала виробничу систему, обслуговувану фінансовим додатком, то до кінця 1980-х вона поступилася місцем новій структурі, в якій значно збільшений фінансовий сектор досяг високого рівня незалежності й “височіє над виробничою системою, покладеною в його основу” [Sweezy, 1995: p. 8].

Показником цього процесу може слугувати зростання прибутків, отримуваних через фінансові операції: якщо на початку 1980-х у США на фінансовий сектор припадало 8% сумарної корпоративної доданої вартості і 5% прибутків корпорацій (після відрахування податків), то до 2007 року частка фінансових корпорацій у корпоративній доданій вартості подвоїлася, сягнувши 16%, а частка в корпоративному прибутку зросла у вісім разів і досягла 41% [Wade, 2008: p. 33].

Це було прямим результатом того, що нагромадження капіталу виявилася пов'язаним не стільки із продуктивним сектором чи наданням йому фінансових послуг, скільки з купівлею-продажем активів, для чого у величезних кількостях залучався позиковий капітал. Постійний приплив дешевого кредиту став головним джерелом зростання вартості активів й обсягів фінансових операцій. Як зазначає Р.Вейд, нова банківська система, що ви-

никла у 1980-х роках, відрізнялася від попередньої тим, що видача позик підприємствам вже не була її головним завданням, а чистий прибуток (різниця між відсотками, виплаченими вкладникам, і відсотками, отриманими від позичальників) перестав слугувати основним джерелом доходів; ним стала торгівля фінансовими активами. Банки дедалі більшою мірою орієнтувалися на надання кредитів для таких операцій у фінансовому секторі, як арбітражні угоди, що являють собою отримання прибутків за рахунок різниці цін між різними сегментами ринку [Wade, 2008: р. 32]. Економічна роль держави також була перетворена відповідно до вимог фінансової експансії — її завданням тепер було забезпечення ліквідності й запобігання обвалу ринків шляхом надання масивних і дешевших кредитів, чим займалися Федеральна резервна система США і центральні банки інших країн. Таким чином, зводилася гігантська фінансова піраміда, пов'язана зі створенням серії мільярдних бульбашок паперових активів, кожна з яких була більшою за попередню (торгівля акціями, “нова економіка”, спекуляції з нерухомістю). А разом із експансією кредитного ринку збільшувалися і борги. У результаті сукупний борг США збільшився із позначки 160% ВВП наприкінці 1970-х до 350% ВВП у 2007 році [Magdoff, 2006: р. 7,9]. У квітні 2008-го сукупний борг США становив майже 53 трлн дол., що приблизно дорівнювало світовому ВВП [Beinstein, 2009a]. Водночас борги домогосподарств зросли із 50% ВВП у 1980 році до 67% ВВП у 1997-му і 100% ВВП до 2007 року [Magdoff, 2006: р. 8]. І, звісно, найшвидшими темпами зростали борги фінансового сектору (із 22% ВВП у 1981-му до 117% ВВП у 2008-му [Brooks, 2009]), оскільки борговий механізм використовували передусім для фінансування операцій на самому фінансовому ринку, а не для збільшення продуктивного капіталу. Ці дані свідчать про ту вирішальну роль, що її фінансовий капітал і боргова економіка почали відігравати в процесі нагромадження капіталу в останні тридцять років. І, безумовно, слід нагадати, що дешевий кредит і зростання боргів були основою споживчого буму в США останніми десятиліттями. Як неодноразово наголошував Маркс, кредитна система — це той засіб, за допомогою якого капітал намагається подолати межі, досягнуті його розвитком. Вона сприяє прискоренню розвитку матеріальних продуктивних сил і створенню світового ринку, але водночас інтенсифікує суперечності системи, бо робить їх вибух у формі криз більш руйнівним.

Ця криза-трансформація режиму нагромадження охопила всю капіталістичну систему і породила цілу низку нових фінансових інститутів і величезну масу нових фінансових інструментів. Дані, що характеризують колосальне перевищення вартості торгівлі іноземною валютою над вартістю світової торгівлі товарами та послугами, гігантське нагромадження фінансових ресурсів у руках фінансових інститутів типу хеджінгових, пенсійних і взаємних фондів, страхових компаній, інвестиційних банків, компаній фінансового менеджменту, вибухове зростання фондових ринків, — усе це вельми яскраво характеризує масштаби і роль стратегії збільшення капіталу шляхом суто кредитно-грошових маніпуляцій і угод. За даними професора Лондонської школи економіки Роберта Вейда, страхові компанії розвинених країн володіли у 2006 році фінансовими активами, що становлять

близько 14 трлн дол., а активи пенсійних фондів оцінювалися у 13 трлн дол. Для порівняння: сума кредитів, виданих Світовим банком за весь час його існування, не досягає 1 трлн дол. [Wade, 2006: p. 117].

Розміри спекуляцій усіма видами фінансових інструментів — акціями, ф'ючерсами, деривативами, валютою — потрясають уяву. Фондові біржі й торгівля валютою перетворилися на велетенські казино, в яких зростання кількості та вартості угод залишає далеко позаду трансакції, пов'язані з реальною економікою. Наприклад, у 1975-му на нью-йоркській біржі щодня продавали 19 млн акцій. До 1985 року їхня кількість сягнула 109 млн, а 2006-го вже становила 1600 млн акцій вартістю 60 млрд дол. Щоденна торгівля на світових валютних ринках, здійснювана з метою отримання прибутку від коливань вартості національних валют, досягла за час неоліберальної глобалізації фантастичних масштабів. У 1977 році вона дорівнювала 18 млрд дол. щодня, а 2006-го — 1,8 трлн дол. на день. Це означає, що кожні 24 дні обсяг торгівлі валютою в доларах досягав рівня всього світового ВВП за рік. Разом із тим річна вартість світового експорту товарів і послуг становила 6,6 трлн дол., або 25 млрд дол. на день [Magdoff, 2006: p. 17]. У 2010-му щоденний обіг на світових валютних ринках, за даними Банку міжнародних розрахунків, дорівнював близько 4 трлн дол. [Bank for International Settlements, 2010: p. 6].

Маса деривативів (похідних фінансових інструментів) у 2006 році становила 283 трлн дол., перевищуючи шість сукупних світових ВВП [Magdoff, 2006: p. 19]. При цьому деривативи становили лишень частину спекулятивної гори, що дорівнює дванадцятьом сукупним світовим ВВП. Їхнє зростання лавиноподібно тривало й наступними роками і перевищило у 2008-му 600 трлн дол. (ця сума вже вдесятеро перевищує світове виробництво). Якщо до цього додати інші види фінансової спекулятивної діяльності (торгівля акціями, ф'ючерсами, валютою тощо), обсяг глобальної спекулятивної маси становитиме фантастичну суму, котра перевищує 1 квадрильйон доларів — майже двадцять світових ВВП [Weinstein, 2009b]. До середини 2008 року, коли, згідно з даними Банку міжнародних розрахунків, обсяг деривативів сягнув 684 трлн дол. [Bank for International Settlements, 2008], за деякими оцінками, гіпертрофія фінансового ринку досягла точки насичення. За цих умов достатньо було розпочатися обваленню спекулятивного ринку нерухомості США, щоб обрушити всю систему загалом.

Встановлення режиму фінансово-спекулятивного нагромадження призвело до того, що світова капіталістична економіка стала нагадувати піраміду, перевернену підніжжям догори. У ній маса фіктивного капіталу, що являє собою претензію на дохід, джерелом якого врешті-решт є додаткова вартість, багаторазово перевершує можливості продуктивного капіталу отримувати цю додаткову вартість з експлуатації живої праці. Ніколи раніше в історії капіталізму не накопичувалася така спекулятивна маса ані в абсолютних величинах, ані у відношенні до світового ВВП. У результаті капіталізм остаточно набув паразитичного характеру. І це є суттєвою якісною відмінністю неоліберального економічного режиму від тих, що йому передували. Саме зазначена невідповідність між величезною масою нагромадженого фіктивного капіталу і реально виробленою додатковою вартістю,

необхідною для задоволення його претензій, є в наш час фундаментальною проблемою світової економіки. Її розв'язання потребує руйнівної перебудови структури світового капіталізму і демонтажу структур нагромадження і влади, на яких розбудовувався неоліберальний фінансово-олігархічний капіталізм.

Зрештою, соціальний сенс трансформації, що сталася під впливом структурної кризи капіталізму, полягав у тому, що чільна фракція правлячого класу, фінансова еліта, посилила контроль над капіталістичною системою, нав'язавши їй свої правила і норми. Від цього моменту неоліберальний проект цілковито розкрив свою соціальну суть, поставши як реванш привілейованій меншості світової капіталістичної системи, повстання транснаціональної фінансової еліти проти обмежень, накладених на неї соціальними структурами кейнсіанської “держави загального добробуту”. Він являє собою спробу розірвати сформований у країнах ядра соціально-політичний компроміс, за який правлячим і панівним групам довелося заплатити частковою демократизацією системи, проведенням реформістського курсу і подачкою у вигляді так званої соціальної держави. Саме у зламі всіх обмежень, перерозподілі та концентрації влади й багатства в руках фінансової еліти полягає справжній смисл неолібералізму як відверто класового проекту. Висловлюючись гранично просто, неолібералізм — це стратегія посилення панування найбільш привілейованих верств правлячих класів капіталістичного суспільства. Її частиною є неоліберальна глобалізація, що означає для капіталу можливість перетворити весь світовий соціально-економічний простір на об'єкт необмеженої експлуатації. Звільнений від обмежень структур соціально-класового компромісу капітал дістав можливість зосередитися на перерозподілі суспільного багатства на свою користь, вичавлюванні максимальної додаткової вартості з експлуатації живої праці в усьому світі та посиленні контролю над світовими ресурсами через використання фінансових механізмів.

Проте неоліберальна трансформація повоєнного режиму нагромадження капіталу не могла розгорнутися в повну силу, поки існували Радянський Союз і світова система реального соціалізму. Їхнє існування було перешкодою для пошуку джерел підтримання самозбільшення вартості на шляхах неолібералізму, що передбачав глобальну соціальну конфронтацію верхівки правлячих класів із робітничим і “середніми” класами. Тому розгортання неоліберальної програми супроводжувалося також конфронтацією зі світом реального соціалізму. З іншого боку, інтенсифікація реалізації неоліберального проекту наростала мірою інтеграції СРСР та інших соціалістичних країн у світове капіталістичне господарство (СКГ) і визрівання в них неоліберального історичного блоку, тісно пов'язаного з інтересами транснаціональних ділових і політичних кіл Заходу. Виникнення неоліберального історичного блоку всередині радянського суспільства стало результатом домінування від другої половини 1950-х реакційної тенденції демонтажу планової системи управління народним господарством, децентралізації економіки і впровадження принципів рентабельності (максимізації прибутку) як основного критерію роботи підприємств (система госпрозрахунку). На процес розширення сфери дії ринкової приватнокапіталістичної стихії в

радянському суспільстві справляло суттєвий вплив розширення зовнішньоекономічних зв'язків зі світовим капіталістичним ринком і зростання залежності від СКГ. У результаті всередині країни відбувалося зміцнення соціальної бази приватнокапіталістичних відносин і реінкорпорації у СКГ. Розгорнулася, за словами російського економіста С.Губанова, тіньова “реставрація “звичайного капіталізму” — юридично ще нелегального, але практично вже реального” [Губанов, s. a]. До складу неоліберального блоку соціальних сил, що виступали за демонтаж радянської системи, повноправне утвердження верховенства приватнокапіталістичних відносин й інтеграції радянської економіки у СКГ (повернення “в лоно цивілізації”, на “магістральний шлях розвитку людства”), входили насамперед групи партійно-господарської номенклатури, що збагачувалися в результаті здійснення зовнішньоекономічних операцій і проведення госпрозрахункових ринкових реформ 1950–1960-х років [Губанов, s. a., 2011; Фурсов, 2008a, b, 2009, 2010]. Розширення сфери дії закону вартості й товарно-грошових відносин природним чином призвело до розвитку так званої тіньової економіки, що стала живильним середовищем для приватного нагромадження і виникнення верстви радянської буржуазії, з якою тісно зросталася частина господарської номенклатури. Зрештою третім елементом неоліберального історичного блоку стала ліберальна інтелігенція. Ця верства ліберальних “органічних інтелектуалів” (А.Грамші) сформувала відповідний ідеологічний дискурс, в якому значну роль відігравали міфологія “жахів сталінізму”, “неефективності соціалістичної системи господарювання” й ідеалізація капіталістичного вільного ринку. Слід, утім, нагадати, що ця горезвісна неефективність, включно з дефіцитом окремих груп товарів широкого вжитку, була результатом руйнівного впливу принципу рентабельності (максимізації прибутку) підприємств, розширення дії товарно-грошових відносин, децентралізації економіки та звуження сфери планового господарства [Губанов, s. a, 2011]. Унаслідок більш тісного переплетення інтересів антирадянського прокапіталістичного блоку із транснаціональним неоліберальним історичним блоком, що формувався у СКС, перший ставав елементом і провідником ідей і стратегій другого (про транснаціональний неоліберальний історичний блок див.: [Малюк, 2011]). Саме цим і пояснюється те, що “радикальні ринкові реформи” кінця 1980-х, що супроводжувалися інтеграцією розвалюваного СРСР у СКС, пішли неоліберальним — найбільш антигуманним, руйнівним шляхом з надміру високими соціальними витратами. Коли на зламі 1980-х цей неоліберальний блок консолідувався, він здійснив інкорпорацію соціалістичної частини світу в СКС і встановив тут різновид неоліберальної периферійної форми капіталізму. Процес тіснішої інтеграції з СКС відбувається також у результаті постмаоїстських реформ у КНР. Тільки після усунення альтернативної моделі суспільного розвитку неоліберальна трансформація набула глобальних масштабів і крайніх форм вираження.

Таким чином, історична кон'юнктура, що характеризувала епоху структурної кризи капіталізму, вирізняється якісно специфічною сталою комбінацією рис, що включали структурну кризу повоєнної моделі нагромадження капіталу, кризу гегемонії США і перебудову її соціальних і еко-

номічних засад (при цьому фінансовий і військовий компоненти гегемонії почали виходити на перший план, а перебудова гегемоністського блоку здійснювалася на вузькій елітистській соціальній основі), а також зумовлену цією кризою неоліберальну трансформацію СКС, просторову і структурну експансію капіталістичних відносин, що супроводжувалася зростанням інтеграції СРСР і світової системи реального соціалізму в СКГ, а потім їхнім розпадом і поглинанням світовою капіталістичною системою.

Неоліберальна трансформація повоєнного режиму нагромадження призвела до формування нової моделі капіталістичного розвитку — неоліберального фінансово-корпоративного економічного режиму, або, як його назвав Дж.Фостер, монополістично-фінансового капіталізму [Foster, 2006, 2008, 2009, 2010]. Ця модель становила сукупність контрзаходів, спрямованих на протидію кризовим тенденціям, що охопила СКС, і спробу поставити процес капіталістичного відтворення на нові засади. Ці заходи з протидії кризі та пошук нової соціально-економічної моделі спричинилися до змін, що охопили весь комплекс відносин капіталістичної власності й усієї системи регулювання розширеного відтворення капіталістичної економіки.

У результаті певних змін новий економічний режим капіталізму став характеризуватися розвитком так званих ринкових форм регулювання економіки, демонтажем соціальної держави і заміною її неоліберальною формою держави, яка просуває програму комодифікації спільних благ і характеризується розвитком регуляторно-репресивних інститутів і функцій і здійсненням більш репресивної політики соціального контролю. Крім того, в рамках цього режиму відбулося посилення влади капіталу над працею безпосередньо в процесі виробництва. Воно супроводжувалося впровадженням нових методів виробництва (постфордизм, гнучке виробництво, виробництво “точно вчасно”), мета яких — підвищити конкурентоспроможність та ефективність виробництва, скоротити витрати, в тому числі в результаті наступу на права трудящих і профспілок як по лінії умов оплати праці, так і по лінії скорочення соціальних витрат і введення режиму “жорсткої економії”. Найважливішим елементом формованої моделі нагромадження стала фінансіалізація процесу нагромадження капіталу, що супроводжується “нагромадженням фінансових метаринків” (Р.Коллінз), за якого прибуток отримують завдяки суто фінансовій активності. Усе вище зазначене сприяло глобальній експансії ТНК, посиленню монополістичного характеру економічної системи й концентрації влади транснаціонального монополістичного капіталу над глобальною економікою, централізації й інтеграції світової економіки під владою ТНК, пов’язаних із центрами СКС. Відбулося формування нової багаторівневої системи глобального економічного регулювання, що включає “групу семи”, ОЕСР, Світову організацію торгівлі та міжнародні фінансові інститути (МВФ-СБ), що встановлюють контроль над периферією СКС засобами фінансових кредитно-боргових механізмів. Зміни, що відбуваються у СКГ, сприяли переходу країн периферії до політики спрямовуваного боргом експортно-орієнтованого розвитку, в основі якої лежить реалізація розроблених МВФ-СБ неоліберальних програм структурної адаптації, що реалізують програму Вашингтонського консенсусу.

Хоча контртенденції, що стримують розгортання структурної кризи, призвели до формування нової історичної конфігурації капіталізму, попри те важко говорити про те, що в результаті неолібералізму склався новий історичний режим нагромадження капіталу або, на чому наполягають Д.Котц і його колеги [Kotz, 2008, 2010; Wolfson, 2009], нова суспільна структура нагромадження капіталу. Неолібералізм і справді сформував сукупність інститутів та стратегій, що підтримують і особливим чином структурують процес нагромадження. Але суттєвою ознакою режиму нагромадження є його здатність забезпечувати нормальні умови розширеного капіталістичного відтворення. Власне це визнає і сам Д.Котц, коли вказує, що, з точки зору стандартної концепції суспільних структур нагромадження, важливою ознакою останніх є їхня здатність ефективно забезпечувати швидке економічне зростання і нагромадження капіталу. Проте економічне зростання, норма прибутку та рівень інвестицій за доби неолібералізму нижчі, ніж повоєнне “славнозвісне тридцятиліття”. Навіть попри реалізацію неоліберальної соціально-класової стратегії упродовж трьох останніх десятиліть, що зумовила деяке зростання прибутковості, економічне зростання і процес нагромадження капіталу продовжують стагнувати. Дані, подані відомим істориком світової економіки А.Медисоном, свідчать, що темпи зростання світового ВВП на душу населення, різко скоротившись із початком структурної кризи капіталізму в середині 1970-х, відтоді не відновилися. У період 1951–1973 років середні темпи світового економічного зростання становили 2,9%, а в разі вилучення з розрахунків Китаю — 3%, тобто внесок Китаю у світове економічне зростання в цей період був негативним. І, навпаки, у 1974–2003 роках темпи зростання світового ВВП на душу населення знизилися майже наполовину і становили 1,6% на рік. Якщо виключити Китай, то світове економічне зростання сповільнюється ще більше і ледь перевищуватиме третину економічного зростання періоду повоєнного “славнозвісного тридцятиліття” — 1,1%. При цьому у 2001–2003 роках світове економічне зростання становило 2,5%, але якщо виключити Китай, то воно становило тільки 1% [Kliman, 2008a]. Крім відсутності ознак економічного відновлення від середини 1970-х, ці дані також говорять про те, що головним рушієм світового економічного зростання в період неоліберальної трансформації дедалі більше ставали азійські держави — Китай, Індія, В’єтнам та ін., тоді як решта світу перебувала в стані депресії. Однак і переміщення промислової майстерні світу в Азію не змогло подолати стагнації СКГ. Відмітною ознакою цієї фази розвитку СКС є безпрецедентна фінансова експансія та нагромадження фіктивного капіталу, який, за Марксом, протистоїть справжньому нагромадженню капіталу, тобто відтворенню в розширеному масштабі продуктивного капіталу, і зводиться до “нагромадження претензій власності на працю”. Саме ця протилежність фінансової експансії справжньому нагромадженню не дозволяє вживати стосовно неоліберального режиму термін “історичний режим нагромадження”. Точнішими є терміни “економічний режим” і “соціально-економічний режим”.

Успіх неоліберального проекту в справі протидії кризовим тенденціям ґрунтується головним чином на елітистському перерозподілі суспільного багатства на користь верхівки правлячих класів. Результатом виступає ве-

личесна концентрація капіталу і, як наслідок, багатства і влади в руках транснаціональної фінансової еліти. Показником рівня цього процесу є дані, отримані вченими Швейцарського Федерального Технологічного Інституту в Цюріху, які досліджували структуру відносин світової мережі корпорацій. Дослідження мало назву “Мережа глобального корпоративного контролю” і ґрунтувалося на даних 2007 року. З метою аналізу даних дослідниками — фахівцями з теорії складних систем — було створено математичну модель, що відображає вертикальні й горизонтальні взаємозв’язки між корпораціями, контроль одних компаній над іншими через прямі інвестиції — володіння фондами, пакетами акцій, частками в акціонерному капіталі, участь у прибутку тощо. У процесі дослідження з’ясувалося, що у виокремленій групі, що складається із 43 тис. ТНК, існує ядро із 1318 корпорацій. Кожна з них тісно пов’язана відносинами власності в середньому із 20 іншими компаніями. Шляхом контролю над компаніями-сателітами корпорації, що становлять ядро мережі, управляють переважною більшістю підприємств так званого реального сектору економіки і контролюють 60% світових доходів. Із цього випливає, що сучасне СКГ являє собою цілісну глобальну економічну систему, пов’язану єдиними відносинами капіталістичної корпоративної власності. Продовживши дослідження взаємозв’язків і відносин власності вже всередині ядра корпоративної мережі, швейцарські вчені з’ясували, що всередині нього переважна частина компаній є проміжними утвореннями, контрольованими групою зі 147 “надкорпорацій”, чії активи взаємно переплітаються. Ця “надструктура” (super-entity), перебуваючи у самому серці глобальної економіки, контролює 40% багатства світової економічної мережі, в тому числі 90% активів у банківському секторі. Переважну частину компаній “надструктури” (75%) становлять банки і фінансові інститути. Таким чином, глобальна економіка регулюється відносинами між кількома групами транснаціональної монополістичної фінансової еліти. На думку дослідників, у “надструктурі” переплітається забагато різноспрямованих суперечливих інтересів, що ускладнює формування її політичної єдності. Але вона може діяти “як єдине ціле”, коли захищає спільні інтереси [Coghlan, 2011; Waugh, 2011]. Це останнє визнання вельми цінне з огляду на те, що банки, які становлять надструктуру (на що звертає увагу В.Катасонов), є основними акціонерами ФРС США і їхні інтереси пов’язані зі збереженням “доларового імперіалізму”. Слід також зазначити, що ФРС США, яка володіє монополічним правом на виробництво світової валюти, постачає нею банки, котрі її контролюють. Так, наприклад, згідно з оприлюдненими у 2011 році даними часткового аудиту операцій ФРС, проведеного Рахунковою палатою США за рішенням конгресу, з’ясувалося, що в період останньої фінансово-економічної кризи (із грудня 2007-го до червня 2010-го) ФРС безконтрольно роздала найбільшим американським і закордонним банкам безвідсоткові або низьковідсоткові кредити на 16 трлн дол., що не дістало відображення у фінансовій звітності. Це означає, що таємно від конгресу й уряду США ФРС здійснила емісію доларів із метою викупу “токсичних” активів позичальників, тобто порятунку фінансових спекулянтів. Банки, що одержали ці гроші, фігурують у списку банків,

поданому швейцарськими вченими. Отримані від ФРС гроші вказані банки спрямували на скуповування активів по всьому світу [Катасонов, 2011].

Оскільки відновлення прибутковості бізнесу і консолідація влади фінансової еліти ґрунтується на збільшенні вилучення тієї частки суспільного продукту, що у “славнозвісне тридцятиліття” 1945–1975 років діставалася “середнім” і трудящим класам, усе це виявляється побудованим на дуже хиткому ґрунті. Внаслідок стагнаційного характеру неолібералізму останній можна розглядати як капіталістичний соціально-економічний режим, що виник як засіб протидії кризовим тенденціям у процесах капіталістичного відтворення (контртенденція), але не як стабільний режим нагромадження. Досі ще йдеться про продовження структурної кризи повоєнного режиму нагромадження, тобто про фазу, впродовж якої відбувається перебудова капіталістичної системи і триває пошук обрисів нового режиму нагромадження та шляхів переходу до нього.

Незважаючи на всі зусилля, до кінця 1990-х років норма прибутку у США, за підрахунками американського економіста Ф.Моуслі, збільшилася із 12% до 16%, тобто відновила лишень 40% свого зниження. Попри зростання продуктивності праці й загальне зниження реальної зарплати в державах центру, а також експропріацію цілих груп “середніх класів” на периферії та напівпериферії СКС, норма прибутку все ще залишалася на 25–30% нижчою за свій повоєнний пік [Mosley, s. a.]. Як зазначають французькі економісти Ж.Дюмені та Д.Леві, норма прибутку у 1997-му становила тільки половину від рівня 1948-го і 60–75% від своєї вартості в десятиліття 1956–1965 років [Dumenil, 2002b]. Однак є й добре аргументована думка, що жодного реального відновлення норми прибутку не відбувалося зовсім. Коментуючи ці зміни в динаміці норми прибутку, І.Валерстайн наголосив, що прихильники неолібералізму домоглися певних успіхів, але вони впоралися лише з тим, що трохи знизили витрати, котрі впливають на нагромадження капіталу, а не повернули його на рівень 20–30-літньої давнини. Проте наближається нова хвиля зростання цих витрат [Валерстайн, 2001b]. Реалізація неоліберального проекту призвела до того, що головними тенденціями розвитку СКГ в останній третині ХХ — на початку ХХІ століть стали фінансіалізація процесу нагромадження капіталу, посилення влади транснаціонального корпоративного капіталу над світовою економікою, показником чого є всесвітня експансія ТНК і, як наслідок, консолідація імперіалістичного характеру світової системи, значне зростання глобальної соціальної нерівності на тлі стагнації зростання світової економіки. До цього треба додати постійне зростання загрози планетарного екологічного колапсу, зростання економічної несталості капіталістичної системи, а також посилення геополітичної нестабільності, пов’язаної із загостренням боротьби за ресурси й контроль за найприбутковішими сегментами світового ринку. Усе це є свідченням того, що в період неолібералізму не відбулося формування нового режиму, що має забезпечувати сталість процесу нагромадження капіталу.

Саме нездатність забезпечити нагромадження капіталу шляхом розширеного відтворення промислового капіталу на стійкому базисі є причиною того, що неолібералізм ґрунтується на моделі, що її Д.Гарві назвав вилучаль-

ним або знедолювальним нагромадженням [Harvey, 2003, 2005]. Якщо нагромадження на засадах розширеного відтворення відбувається через привласнення новоствореної вартості, то нагромадження, що знедолює, будується на вилученні вже створеної вартості, не тільки додаткового, а й необхідного продукту і доходить до вилучення у безпосередніх виробників необхідних засобів існування. За посередництва ґрунтованих на Вашингтонському консенсусі шокової терапії і програм структурних адаптацій МВФ–СБ таке вилучення суспільного продукту – експропріація експлуатованих, було здійснене атлантичними елітами у 1980-х роках у Латинській Америці й у державах Африки. Наслідком цього стала руйнація місцевих “середніх класів” і занурення цих регіонів у злидні, “втрачене десятиліття”, як його називали в Латинській Америці. У 1990-х те саме відбулося у Східній Європі й на теренах колишнього СРСР, де вилучення супроводжувалося історично безпрецедентною руйнацією продуктивного капіталу, деіндустріалізацією, падінням науково-технічного потенціалу та скочуванням регіону до статусу периферії СКС. Нагромадження, що знедолює, будується головним чином на примусі з використанням багатьох технік, що варіюють від маніпуляцій на фондовій біржі й організації боргових криз до перетворення на об’єкт купівлі-продажу всіляких природних ресурсів і відкритого збройного захоплення цілих територій і країн. Фінансіалізація являє собою один зі способів нагромадження капіталу шляхом його вилучення, а не створення додаткової вартості.

Як уже зазначалося, фінансіалізація передбачає накачування спекулятивних біржових бульбашок, здійснюване через емісію нічим не забезпеченого долара. Як наголошує С.Губанов, ФРС США здійснює невпинні вприскування безтоварних доларів в артерії всесвітнього товарно-грошового обігу. Емісійні долари трансформуються в інфляційні нафтодолари, роздмухуючи ціни на нафту, газ, а відтак – на метали, добрива й інші ресурси. Тим самим ФРС США наводнює світ доларовими фантиками, накачує спекулятивні бульбашки в усьому світовому господарстві, штучно вибудовує біржові піраміди та бульбашки, бо гранично завищує масу і рентабельність спекулятивного монетарного капіталу [Губанов, 2012: с. 21]. Фактично це означає, що США, чиєю національною валютою є долари, володіючи монополією на виробництво світової валюти, посідаючи привілейоване становище у світовій фінансовій системі, можуть скуповувати реальні ресурси, товари, послуги, вироблені іншими країнами, за кольоровий папір. Замість реального багатства, переданого цими країнами в розпорядження транснаціонального фінансового капіталу, США експортують інфляцію. Завдяки цьому інфляція в самих США утримується на прийнятному рівні, тоді як у країнах, що дотримуються монетаристських рецептів, вона висока і зростає. Але далі відбувається те, що значна частина валютного виторгу вказаних країн повертається у США і вкладається в облігації казначейства США. Таким чином, реальне багатство цих країн обмінюється на боргові зобов’язання США, які фактично здирають дві шкури з периферії світової економіки. От що підтримує спекулятивні ринки 1980–2000-х, спекулятивне зростання багатства і рівень споживання в США і водночас дає змогу ліквідувати в периферійних країнах “надлишкові” виробничі потужності, що

справляють тиск на світовий прибуток, відкриває доступ до природних та інших ресурсів деіндустріалізованих країн і закріплює їхній периферійний статус. Позаяк експорт доларової інфляції вбиває стимули до нагромадження промислового капіталу, підвищує ціни на ресурси; вона збільшує витрати виробництва і знижує окупність інвестицій в технологічне відновлення, консервує стан деіндустріалізації й індустріально-технічної відсталості. Як зазначає С.Губанов: “Кінцева вигода США полягає в тому, що в обмін на безтоварне вони одержують від решти світу товарне, завдяки чому щорічно забезпечують дармову для себе імперіалістичну ренту, у величезних розмірах вичавлювану валютно-монетарними важелями “імперіалізму долара”... Своєю чергою, “імперіалізм долара” спирається на потужність американської воєнної машини” [Губанов, 2012: с. 22]. Розмір імперіалістичної ренти, отримуваної США за рахунок валютно-монетарного чинника, становить до 1 трлн дол. на рік, і представлена вона, всупереч примітивним уявленням про “постіндустріальні цінності”, винятково матеріальними цінностями [Губанов, 2012: с. 24].

Найважливішим наслідком неоліберального “вилучального нагромадження,” є значні соціальні витрати, включно з депопуляцією периферії СКС. Професор соціології Університету Сорбонни, віце-президент комітету радників Ради з прав людини ООН Жан Циглер вказує в інтерв'ю німецькій газеті “Junge Welt” (16.11.2012), що неоліберальна економіка вбиває людей куди ефективніше, ніж німецький фашизм. За його словами, якщо нацизму на знищення 56 мільйонів людей знадобилося шість років, то неоліберальному економічному порядку це з легкістю вдасться ледь трохи за рік шляхом штучно створюваного голодомору. У своїй книзі, французьке видання якої має назву “Масова руйнація — геополітика голоду”, а німецьке — “Дамо їм поголодувати. Масова руйнація у третьому світі”, він говорить про голод як про “зброю масового знищення”, що використовується панівними світовими фінансовими центрами проти народів третього світу заради отримання прибутку. У той час як планета з легкістю може забезпечити продовольством 12 млрд людей, у світі щодня від голоду й відсутності доступу до чистої води вмирають 37 тис. осіб. І це не визивається якимись об'єктивними причинами, якщо не вважати такими організацію економічної системи. “Для народів Півдня третя світова війна вже розпочалася”, — говорить професор Циглер. Основними механізмами створення штучного голодомору, що справляють вплив на весь світ, він вважає створення транснаціональними монополіями, що вступають у картельну змову, біржової продовольчої спекулятивної бульбашки, що штучно підвищує ціни на продовольство, зростання виробництва біопалива, боргову петлю країн третього світу і здійснювану СОТ політику вільної торгівлі, що руйнує сільське господарство третього світу [O'Neill, 2012; Ziegler, 2012a, b].

З усього сказаного можна дійти висновку, що неолібералізм, напевно, буде правильно визначити як сукупність сформованих у соціально-економічний режим класових політичних, економічних, соціальних та ідеологічних стратегій, спрямованих на консолідацію панування і розширення можливостей атлантичного капіталістичного класу здійснювати безмежне нагромадження капіталу за умов структурної кризи капіталізму. Неолібе-

ралізм є також фазою в історії капіталізму, в перебігу якої його розвиток визначався спробами капіталістичних класів центрів СКС подолати структурну кризу і забезпечити відтворення своєї влади на підставі цих стратегій. Складовою цих зусиль виступає реалізація проекту неоліберального глобалізму як спроби створення такого планетарного соціального і політико-економічного режиму, в якому буде значно посилена влада фракції найбагатших власників капіталу — транснаціональної монополістичної фінансової еліти. Ця еліта контролює як виробництво, так і фінанси, і в її інтересах забезпечується необмежена свобода руху мобільного капіталу в пошуках максимального прибутку й усуваються структурні обмеження і перешкоди її діяльності. Із соціальної точки зору, неолібералізм означає підкорення всіх аспектів соціального життя суспільства дисципліні ринку, або, точніше кажучи, дисципліні логіки максимізації прибутку. Комодифікація, що зростає, і поширення пріоритетності мотиву отримання прибутку на дедалі нові сфери соціального життя являє собою мету і найважливіший результат здійснення неоліберального курсу, що дає підстави розглядати неолібералізм як найагресивнішу форму капіталізму. При цьому держава, яка перебуває під контролем фінансової еліти, зберігаючи регуляторні й репресивні функції, усувається від турботи про розвиток системи соціального захисту, а населення має самотужки забезпечувати умови власного соціально-економічного відтворення. Сенс існування цього реструктурованого державного апарату, котрий можна назвати неоліберальною державою, полягає саме в забезпеченні соціально-політичного, ідеологічного і політико-правового клімату для нескінченного нагромадження капіталу. Таким чином, неолібералізм є за своєю суттю реалізацією соціал-дарвіністської програми з метою відновлення загальних світ-економічних умов нагромадження капіталу і повноти класового панування вищих фракцій капіталу.

Умови та можливості подолання структурної кризи капіталізму

Отже, неоліберальна контрреволюція була політичною й економічною відповіддю панівної еліти на структурну кризу, з якою капіталізм зіткнувся на рубежі 1970-х років. Встановлення неоліберального економічного режиму, здійснене правлячими класами центру СКС під гегемонією фінансової олігархії США, мало на меті подолати цю фундаментальну кризу капіталізму і зберегти панівне становище США у СКС. Однак від самого початку було ясно, що неоліберальний економічний режим зі зростанням експлуатації, надексплуатації та фінансіалізації як його ключових елементів не в змозі розв'язати зумовлену ним проблему перенагромадження, тож зрештою фіктивному капіталу доведеться увідповіднитися розвитку реальної економіки. Упродовж понад тридцяти років розбудова фінансової піраміди приносила свої плоди. Але тепер відтермінування добігло кінця, і нерозв'язані суперечності знову стукають у двері — СКГ у 2008-му охопила найбільша з часів Великої депресії фінансова криза, що перетворюється на найглибший економічний спад за останні вісімдесят років. Криза фінан-

сіалізації означає провал спроб шляхом встановлення неоліберального економічного режиму розв'язати структурну кризу капіталізму, а також початок краху самого цього режиму. Ми можемо говорити про кризу всередині кризи подібно до того, як Валерстайн з приводу структури капіталістичної світ-економіки указував на наявність у ній “верств усередині верств” [Wallerstein, 1980]. З одного боку, криза у 1970-х роках — первинний прояв структурної кризи капіталізму, з іншого — криза неолібералізму — це вторинний прояв структурної кризи, що знаменує собою провал інституціональної структури, котра була лише реакцією на первинну кризу, спробою стримати її розвиток. Між первинним і вторинним проявами структурної кризи лежить період її латентного перебігу, що обмежується й відтерміновується зростанням фіктивного капіталу, надуванням спекулятивних бульбашок і включенням у СКС величезних територій постсоціалістичного світу і Китаю з їхніми природними, матеріальними і людськими ресурсами. Хоча криза 2008 року передусім ударила по фінансовій системі, життєвому центру неоліберального економічного режиму, фінансові спекуляції — не стільки причина, скільки прояв глибинних суперечностей світової капіталістичної системи.

Оскільки часткове відновлення норми прибутку в період конструювання неоліберального економічного режиму здійснювалося за рахунок зростання фіктивного капіталу, воно саме значною мірою є фіктивним. Нарощування фіктивного капіталу передбачає привласнення реального багатства через використання кредитно-боргових механізмів і продаж титулів власності, котрі самі не мають вартості, а є претензіями на вартість, яку ще тільки треба виробити. Тому тією мірою, якою наслідком зростання фіктивного капіталу є перерозподіл уже створеної вартості, він не змінює норми прибутку. Часткове відновлення норми прибутку за умов неолібералізму — результат того, що зростання претензій фіктивного капіталу на додаткову вартість супроводжується посиленням експлуатації робітничого класу. Проте вироблюваний обсяг додаткової вартості, як свідчить зіставлення обсягу світового ВВП з обсягом ринку фінансових похідних інструментів (останній дорівнює десятиєм світовим ВВП), не відповідає масі фіктивного капіталу, і цей дисбаланс наростає, оскільки фіктивний капітал зростає швидше, ніж реальне виробництво, що стагнує. Неолібералізм, таким чином, не створює умов подолання структурної кризи, він лише врешті-решт поглиблює її.

Якими ж тоді є умови виходу СКС зі структурної кризи? Перехід до нового періоду економічної експансії можливий за умови усунення причин, що викликали структурну кризу. Якщо причина у перенагромадженні капіталу і недостатності виробленої додаткової вартості, відновлення може відбутися, коли обсяг нагромадженого капіталу буде увідповіднено додаткової вартості. Історично капіталізм вирішував цю проблему у два способи — посиленням експлуатації праці та частковою руйнацією капіталу, в процесі якої відбувалося його знецінення, що відкривало можливості для масивних капіталовкладень в нові технології та здійснення кардинальної технологічної перебудови виробництва. Цей процес, що запускав нову фазу приривидшеного нагромадження капіталу, Й.Шумпетер називав творчим

руйнуванням. Його істинна суть полягає в тому, що коли достатня кількість надлишкового капіталу буде зруйнована, тобто збанкрутує і знеціниться, органічна будова капіталу знизиться, відкриються можливості розширеного відтворення й отримані збільшені прибутки будуть реінвестовані у виробництво. Як зазначає Г. Карчеді: “Капітал потребує моменту катарсису. Йому потрібно частково зруйнувати себе, щоб відродитися. Чим сильніше руйнування, тим енергичнішим є відновлення” [Carchedi, 2011]. Під руйнуванням капіталу слід розуміти не тільки фізичну руйнацію продуктивного капіталу, а насамперед те, що елементи капіталу перестають діяти як капітал: виробничі потужності не використовуються, морально застарівають і руйнуються, товари не розпродаються. Капітал, таким чином, втрачає свою споживчу вартість. Крім того, робоча сила виштовхується із виробництва, ланцюг платежів розривається, борги не виплачуються, очікуваний прибуток не реалізується, ціни активів падають, відбуваються банкрутства і руйнується вартість капіталу. Руйнація капіталу являє собою не лише результат кризи, а й основний механізм запуску нового періоду прискореного нагромадження, умову складання нового історичного режиму нагромадження.

Наприклад, тривала повоєнна економічна експансія була б неможливою без гігантського руйнування капіталу, здійсненого в перебігу Великої депресії і Другої світової війни, що призвело до різкого зниження органічної будови капіталу і посилення експлуатації праці. Зрештою, приміром, у США середня норма прибутку корпорацій, розрахована як відношення прибутку без виплати податків до чистого обсягу основного капіталу, вартість якого виражена в нинішніх цінах, у 1941–1956 роках становила 28,2% [Kliman, 2009: p. 50; Harman, 2007, 2009; Kliman, 2008b]. Руйнування капіталу в роки Другої світової війни і пов'язаного з нею посиленого зношення засобів виробництва, що перевищувало обсяг нових інвестицій, відкрило можливості для зміни технологічного укладу і поглинання надлишкового капіталу. З іншого боку, кейнсіанський компроміс зумовив зниження експлуатації, підвищення рівня життя і купівельної спроможності робітничого класу, що стимулювало зростання виробництва. Взаємодія збільшення попиту і зростання виробництва зумовила тривалий період розширеного капіталістичного відтворення. Але всередині “золотої доби” визрівали грона прийдешньої структурної кризи. Оскільки запроваджені після війни фордистські технології були більш капіталомісткими, вони сприяли зростанню органічної будови капіталу. Зниження експлуатації, вищий рівень споживання, вища органічна будова капіталу справляли тиск на прибуток. Період визрівання кризи тривав майже тридцять років, аж поки наслідки зниження середньої норми прибутку далися взнаки повною мірою у 1970-х. І попри твердження, ніби неолібералізм і неоліберальна глобалізація сприяли частковому відновленню, середня норма прибутку американських корпорацій і далі знижується. 2001-го вона дорівнювала 12,0%, а загалом у 1981–2004 роках становила 14,2% [Kliman, 2009: p. 50]. Відповідно знизилася норма нагромадження (тобто чистих інвестицій щодо вартості основного капіталу) із 13% у 1979-му до 3% у 2003-му [Kliman, 2009: p. 50]. Причина цього — у зменшенні додаткової вартості щодо нагромадженого капіталу в результаті зрос-

тання його органічної будови. Показником рівня того, яким воно зросло за останні п'ятдесят років, є та обставина, що у 1960-х роках у США на одиницю основного капіталу припадало 133 робітники, тоді як 2009-го — лишень 6 [Carchedi, 2011]. Унаслідок цього кількість додаткової вартості, виробленої на одиницю інвестованих активів, знижувалася, як показують численні дослідження, впродовж усього повоєнного періоду. Прогресійне зниження кількості робітників, необхідної для приведення в дію обсягу капіталу, що зростає, є вираженням розвитку продуктивних сил, але результатом останнього за капіталізму виступає тенденція до хронічного перенагромодження капіталу, коли частина надлишкового капіталу взагалі не вироблятиме додаткової вартості. За цієї ситуації й виникає дуже гостра потреба в неоліберальній моделі вилучального нагромодження, за якого способом привласнення додаткової вартості може виступати збройне пограбування держав периферії, пряме захоплення їхніх природних, матеріальних і фінансових ресурсів або перенесення виробництва в регіони з низькими технологіями й меншою органічною будовою капіталу і вищим рівнем експлуатації.

Але все це насправді не вирішує проблеми перенагромодження. Без руйнування частини капіталу відновлення прибутковості та перехід до нового режиму нагромодження неможливі. І першим кроком тут є руйнування нагроможденного фіктивного капіталу, позбавлення реального виробництва, “нашарованого паразитичного баласту через біржові крахи” [Губанов, 2012: с. 20]. Усунення надлишкових претензій означає необхідність знищення його цілих секторів і переоцінки вартості всіх наявних активів. Ця фаза руйнування вже стартувала із початком глобальної фінансово-економічної кризи у 2008 році. Фінансовий крах 2007–2008 років сумарно обнулив 4 трлн дол. спекулятивного капіталу [Мусин, Эль-Мюрид, 2012: с. 215]. Ясна річ, оскільки це призводить “до сильних і гострих криз, до раптових насильницьких знецінювань, справжнього припинення і порушення процесу відтворення і водночас до справжнього скорочення відтворення” [Маркс, 1961: с. 279], фінансова еліта чинить опір такій перспективі, мобілізуючи державу на врятування фінансових спекулянтів, “надто великих, щоб потонути”, на качуванням банківської системи ліквідністю. Одначе зусилля з підтримання фінансової експансії призводять до зростання державного боргу і дефіциту бюджету, створюють загрозу кризи суверенного боргу навіть в економічно найрозвиненіших державах-членах ОЕСР. Цей процес уже призвів до фінансового краху Ісландії, тепер настає черга Греції, за нею можуть піти Іспанія, Португалія, Італія і Франція. Глава МВФ К.Лагард заявила на черговій сесії МВФ і СБ у жовтні 2012 року, що державний борг індустріально розвинених країн становить 110% щодо їхнього ВВП. Вона порівняла цю ситуацію із ситуацією воєнного часу і наголосила на необхідності вжиття екстраординарних заходів, характерних для воєнного часу [Катасонов, 2012]. За цих умов правлячі й панівні групи Заходу з метою розв'язання світових фінансово-економічних проблем націлюються на експропріацію капіталів, що заховані в офшорних зонах і належать нуворишам із Росії й інших “пострадянських” держав і країн, що розвиваються, під приводом боротьби з податковими ухиляннями, організованою злочинністю, відмиванням брудних грошей, боротьби з міжнародним тероризмом [Катасонов, 2013d; Фур-

сов, 2013]. Атака на такі офшори, як Швейцарія, Кіпр, Британські Віргінські острови, і фактична ліквідація інституту банківської таємниці — початок цього процесу. Безумовно, експропріація грошей нуворішив в офшорах (від 21 до 32 трлн дол. [Катасонов, 2013с]) відтермінує крах світової економіки й дасть змогу фінансовій олігархії Заходу виграти час для проєктованої перебудови світового порядку. Але зрештою виявиться, що фінансові спекулянти “надто великі, щоб їх врятувати”, і крах державних фінансових систем покладе край операції з порятунку фінансового капіталу. І тоді соціально-класова боротьба приведе до справжнього розв’язання проблеми: замість перекладання витрат фінансово-спекулятивного капіталу на трударів і зростання їхніх соціальних витрат — доведення до банкрутства і націоналізація фінансових спекулянтів.

Крах фіктивного капіталу прискорить руйнування реального капіталу. Оскільки наявні технології внаслідок зростання органічної будови капіталу і скорочення змінного капіталу досягають меж виробництва додаткової вартості і здатності стимулювання економічного зростання, руйнування нагромадженого реального капіталу є необхідною умовою становлення нового режиму нагромадження. З огляду на вихідний величезний масштаб перенагромадження капіталу сила економічного стиснення й масштаби руйнування капіталу мають перевершити всі відомі прецеденти, включно з Великою депресією 1930-х років і Другою світовою війною. Це означає, що ліквідація або знецінювання перенагромадженого капіталу може тривати багато років, ба навіть десятиліть. Швидший вихід із розпочатої тривалої депресії можливий тільки в разі якоїсь світової економічної чи геополітичної катастрофи. Крім руйнування капіталу, іншою достатньою умовою початку нової фази пришвидшеного нагромадження капіталу є створення кластерів інновацій, здатних стати новим технологічним базисом системи виробництва, новою сферою прибуткового докладання капіталу. За умов початково низької органічної будови капіталу нова система виробництва, ймовірно, відкриє добу нової економічної експансії, як це відбулося у повоєнний період.

Проблема полягає в тому, що повторення цього досвіду відбуватиметься за нових історичних обставин, створених самим розвитком капіталізму. Припущення, що описані вище історично звичайні умови відновлення капіталістичного відтворення є достатніми для подолання сучасної структурної кризи і переходу до нового режиму нагромадження, являє собою просту екстраполяцію минулого історичного досвіду капіталізму в майбутнє. Існує, втім, низка причин вагатися в тому, що й цього разу капіталізм спроможеться відновити “бізнес як зазвичай”. Причини цього суттєвою мірою лежать за межами історичної кон’юнктури розглядуваного періоду. Щоб їх побачити, треба піднятися над особливим історичним періодом зародження і розгортання структурної кризи, що розпочалися на зламі 1970-х років, на рівень історії СКС загалом, “більшої тривалості” історичного капіталізму. На цьому рівні хвилі висхідного і спадного розвитку складаються в довгострокові структурно-історичні тренди, рух яких постійно змінює загальний історичний контекст дії загальних законів капіталізму, коротко- і

середньострокових циклічних коливань. Цю спробу я здійснию в подальших публікаціях.

Джерела

Валлерстайн И. Система переживает коллапс / И. Валлерстайн // Эксперт. — 2001b. — № 28, 23 июля. — С. 16–19.

Внешнеэкономическая стратегия империализма в развивающихся странах / [Фаризов И.О., Дийков С.А., Филимонова Т.В. и др.] ; под ред. Фаризова И.О. — М. : Изд-во МГУ, 1988. — 252 с.

Губанов С. Вероятна ли мировая рецессия–2012? / С. Губанов // Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. — 2012. — № 1. — С. 17–26.

Губанов С. Неоиндустриализация плюс вертикальная интеграция [Электронный ресурс] / С. Губанов. — Режим доступа : <http://instituciones.com/general/1129-neo-industrializaciya.html> (s.a.).

Губанов С. Неоиндустриальный консенсус России и его системные основы / С. Губанов // Экономист. — 2011. — № 11. — С. 1–40.

Катасонов В.Ю. Банковская система США: все готово к “стрижке” депозитов / В.Ю. Катасонов. — Режим доступа : http://communitarian.ru/publikacii/ekonomika_ssha/bankovskaya_sistema_ssha_vse_gotovo_k_strizhke_depozitov_09062013/ (2013d).

Катасонов В.Ю. Заговор молчания вокруг самого крупного скандала XXI века [Электронный ресурс] / В.Ю. Катасонов. — Режим доступа : http://ruskline.ru/analitika/2011/10/03/zagovor_molchaniya_vokrug_samogo_krupnogo_finansovogo_skandala_xxi_veka/ (2011).

Катасонов В.Ю. Компьютер обнаружил мировую закулису — “комитет 147” [Электронный ресурс] / В.Ю. Катасонов — Режим доступа : ruskline.ru/news_rl/2011/10/22/kompyuter_obnaruzhil_mirovuyu_zakulisu_komitet_147/ (2011a).

Катасонов В.Ю. Кристин Лагард: оговорка по Фрейду или плановая утечка информации? / В.Ю. Катасонов. — Режим доступа : <http://www.fondsk.ru/pview/2012/10/14/kristin-lagard-ogovorka-po-frejdu-ili-planovaja-utechka-informacii-17083.html> (2012).

Катасонов В.Ю. О рейтингах “Форбс” и скромном обаянии мировых банкиров [Электронный ресурс] / В.Ю. Катасонов. — Режим доступа : <http://www.fondsk.ru/news/2013/01/17/o-rejtingah-forbs-i-skromnom-obajanii-mirovyh-bankirov-18726.html> (2013b).

Катасонов В.Ю. О “суперсубъекте”, или “Комитетете 147” [Электронный ресурс] / В.Ю. Катасонов. — Режим доступа : <http://www.fondsk.ru/news/2013/01/15/o-supersubekte-ili-komitet-147-18680.html> (2013a).

Катасонов В.Ю. “Чёрные дыры” мировой экономики / В.Ю. Катасонов. — Режим доступа : <http://www.fondsk.ru/news/2013/01/23/chernye-dyry-mirovoj-ekonomiki-i-18813.html> (2013c).

Малюк А. Смена социально-классовой стратегии правящих и господствующих групп Запада в условиях структурного кризиса капитализма / А. Малюк // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2013. — № 2. — С. 36–51.

Малюк А. Современная неолиберальная экономическая глобализация / А. Малюк // Вызовы глобализации и Украина / Арсенко А.Г., Малюк А.Н., Толстых Н.В. — К., 2011. — С. 178–343.

Малюк А. Теоретико-методологические проблемы исследования современного глобального кризиса / А. Малюк // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2012. — № 4. — С. 22–50.

Малюк А. Формирование долгосрочной исторической конъюнктуры современного глобального кризиса / А. Малюк // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2013. — № 1. — С. 27–45.

Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 3, кн. 3: Процесс капиталистического производства, взятый в целом / К. Маркс // Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е изд. — М.: Изд-во полит. литературы, 1961. — Т. 25, ч. 1. — 554 с.

Фурсов А. Кризис “длинного XXI века” (1975 г. — ?): причины, движущие силы, угрозы / А. Фурсов // Будущие угрозы человечеству и России. Материалы научного семинара; вып. 4. — М.: Научный эксперт, 2009. — С. 5–37.

Фурсов А. “Кризис-матрешка”: демонтаж капитализма и конец эпохи пирамид / А. Фурсов // Прогнозы и стратегии. — 2008b. — № 1. — С. 134–139.

Фурсов А. Мир, который мы покидаем, мир, в который мы вступаем, и мир между ними. Капитал(изм) и Модерн — схватка скелетов над пропастью / А. Фурсов // Defuturo, или История Будущего. — М.: Политический класс. АИРО-XXI, 2008a. — С. 255–304.

Фурсов А. Ротшильды и Рокфеллеры - застрельщики мировой антилиберальной революции [Электронный ресурс] / А. Фурсов. — Режим доступа : <http://www.kp.ru/daily/26085.5/2988035/> (2013).

Фурсов А. Теоретико-методологические проблемы развития системы исторического коммунизма [Электронный ресурс] / А. Фурсов. — Режим доступа : <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2010/1/Fursov/> (2010).

Arrighi G. Global Market / G. Arrighi // Journal of World-Systems Research. — 1999a. — Vol. 5, No 2. — P. 217–251.

Arrighi G. The Long Twentieth Century: Money, Power and The Origins of Our Time / Arrighi G. — L.; N. Y.: Verso, 1994. — 400 p.

Bank for International Settlements. OTC Derivatives Market Activity in the first half of 2008 [Electronic resource] // Bank for International Settlements. — Access mode : <http://www.bis.org/press/p081113.htm9> (2008).

Bank for International Settlements. Triennial Central Bank Survey. Report on global foreign exchange market activity in 2010 [Electronic resource] // Bank for International Settlements. — Access mode : <http://www.bis.org/publ/rpfx10t.pdf> (2010).

Beinstein J. Seven Faces of the Crisis [Electronic resource] / J. Beinstein. — Access mode : http://www.observatoriocrisis.org/readarticle_EN.php?article_id=56 (2009b).

Beinstein J. The Collapse of the Center of the World [Electronic resource] / J. Beinstein. — Access mode : http://www.observatoriocrisis.org/readarticle_EN.php?article_id=43 (2009a).

Bello W. The Capitalist Conjuncture: Over-accumulation, Financial Crises, and the Retreat from Globalisation / W. Bello // Third World Quarterly. — 2006. — № 8. — P. 1345–1367.

Brooks M. The Economic Crisis and the Poor Countries [Electronic resource] / M. Brooks. — Access mode : <http://www.marxist.com/economic-crisis-and-poor-countries.htm> (2009).

Carchedi G. Behind and Beyond the Crisis [Electronic resource] / G. Carchedi. — Access mode : <http://www.isj.org.uk/?id=761> (2011).

Carchedi G. Could Keynes End the Slump? Introducing the Marxist multiplier. [Electronic resource] / G. Carchedi. — Access mode : <http://www.isj.org.uk/index.php?id=849&issue=136> (2012).

Coghlan A. Revealed — the Capitalist Network that runs the world / [Electronic resource] / A. Coghlan, D. MacKenzie. — Access mode : <http://www.newscientist.com/article/mg21228354.500-revealed—the-capitalist-network-that-runs-the-world.html> (2011).

Cypher J. The Transnational Challenge to the Corporate State / J. Cypher // Journal of Economic Issues. — 1979. — Vol. 13, No 2. — P. 513–542.

Dumenil G. Neo-liberal Dynamics: Toward a New Phase [Electronic resource] / G. Dumenil, D. Levy. — Access mode : www.jourdan.ens.fr/levy/dle2004c.htm (2004a).

Dumenil G. Neoliberalism: The Crime and the Beneficiary / G. Dumenil, D. Levy // Review (Fernand Braudel Centre). — 2002a. — Vol. 25, No 4. — P. 393–400.

Dumenil G. The Economics of U.S. Imperialism at the Turn of the 21th Century / G. Dumenil, D. Levy // *Review of International Political Economy*. — 2004b. — Vol. 11, No 4. — P. 657–676.

Dumenil G. The Profit Rate: Where and how much did it fall? Did it Recover? (USA 1948–2000) [Electronic resource] / G. Dumenil, D. Levy. — Access mode : <http://www.jourdan.ens.fr/levy/dle2002f.pdf> (2002b).

Engdahl W. Financial Tsunami Part II: The Financial Foundations of the American Century [Electronic resource] / W. Engdahl — Access mode : <http://www.globalresearch.ca/the-financial-tsunami-the-financial-foundations-of-the-american-century/7813> (2008a).

Engdahl W. The Financial Tsunami Part III: Greenspan's Grand Design [Electronic resource] / W. Engdahl — Access mode : http://www.engdahl.oilgeopolitics.net/Financial_Tsunami/The_Financial_Tsunami_Part_III/the_financial_tsunami_part_iii.HTM (2008b).

Foster J.B. Monopoly-Finance Capital / J.B. Foster // *Monthly Review*. — 2006. — December. — P. 1–14.

Foster J.B. Monopoly-Finance Capital and the Paradox of Accumulation / J.B. Foster, R.W. McChesney // *Monthly Review*. — 2009. — October. — P. 1–20.

Foster J.B. The Age of Monopoly-Finance Capital / J.B. Foster // *Monthly Review*. — 2010. — February. — P. 1–20.

Foster J.B. The Financialization of Capital and the Crisis / J.B. Foster // *Monthly Review*. — 2008. — April. — P. 1–19.

Frank A.G. Our Crisis in the World Crisis [Electronic resource] / A.G. Frank. — Access mode : <http://rrojasdatabank.info/agfrank/online.html> (2003).

Frank A.G. The Development of Crisis and the Crisis of Development [Electronic resource] / A.G. Frank. — Access mode : <http://rrojasdatabank.info/agfrank/online.html> (2004).

Harman C. The Rate of Profit and the World Today [Electronic resource] / C. Harman. — Access mode : <http://www.isj.org.uk/?id=340> (2007).

Harman C. The Slump of 1930s and the Crisis Today [Electronic resource] / C. Harman. — Access mode : <http://www.marxists.org/archive/harman/2009/xx/slump.htm> (2009).

Harvey D. A Brief History of Neoliberalism / D. Harvey. — Oxford : Oxford University Press, 2005. — 247 p.

Harvey D. New Imperialism / D. Harvey. — Oxford : Oxford University Press, 2003. — X, 253 p.

Kliman A. Global Economy Never Fully Recovered From Economic Slump of 1970s. [Electronic resource] / A. Kliman. — Access mode : <http://akliman.squarespace.com/crisis-intervention/> (2008a).

Kliman A. “The Destruction of Capital” and the Current Economic Crisis / A. Kliman // *Socialism and Democracy*. — 2009. — Vol. 23, No 2. — P. 47–54.

Kliman A. Worse than They Want you to Think — A Marxist Analysis of the Economic Crisis [Electronic resource] / A. Kliman. — Access mode : <http://thecommmune.co.uk/2008/10/23/worse-than-what-they-want-you-to-think-a-marxist-analysis-of-the-economic-crisis/> (2008b).

Kotz D. Global Neoliberalism and the Contemporary Social Structure of Accumulation [Electronic resource] / D. Kotz, T. McDonough. — Access mode : http://people.umass.edu/dmkotz/Glob_NL_and_Contemp_SSA_08_12.pdf (2008).

Kotz D. The Final Conflict: What Can Cause a System-Threatening Crisis of Capitalism / D. Kotz // *Science & Society*. — 2010. — Vol. 74, No 3.

Magdoff F. The Explosion of Debt and Speculation / F. Magdoff // *Monthly Review*. — 2006. — November. — P. 1–23.

Mosley F. Marxian Crisis Theory and the Postwar U.S. Economy [Electronic resource] / F. Mosley. — Access mode : http://www.mtholyoke.edu/~fmoseley/working_papers/pwcrisis.pdf (a.s.).

O'Neill S. Hunger is a 'Weapon of Mass Destruction', says Jean Ziegler [Electronic resource] / S. O'Neill. — Access mode : axisoflogic.com/artman/publish/printer_64266.shtml (2012).

Robinson W. Global Capitalism, Social Science, and Methods of Critique / W. Robinson // Geopolitics, History, and International Relations. — 2009. — Vol. 1, No 2. — P. 98–108.

Robinson W. Gramsci and Globalisation: From Nation-State to Transnational Hegemony / W. Robinson // Critical Review of International Social and Political Philosophy. — 2005. — Vol. 8, No 4. — P. 1–16.

Robinson W. Towards a Global Ruling Class? Globalization and the Transnational Capitalist Class / W. Robinson, J. Harris // Science and Society. — 2000. — Vol. 64, No 1. — P. 11–54.

Sweezy P. Economic Reminiscence / P. Sweezy // Monthly Review. — 1995. — May. — P. 1–11.

Wade R. Choking the South: World Finance and Underdevelopment / R. Wade // New Left Review. — 2006. — No 38. — P. 115–127.

Wade R. The Economy Has Not Solved Its Problems / R. Wade // Challenge. — 2011. — Vol. 54, No 2. — P. 5–41.

Wade R. The First-World Debt Crisis of 2007–010 in Global Perspective / R. Wade // Challenge. — 2008. — Vol. 51, No 4. — P. 23–54.

Wallerstein I. The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750 / I. Wallerstein. — N. Y. : Academic Press, 1980. — 370 p.

Waugh R. Does one 'Super-corporation' Run the Global Economy? Study Claims It Could Be Terrifyingly Unstable [Electronic resource] / R. Waugh. — Access mode : <http://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-2051008/Does-super-corporation-run-global-economy.html> (2011).

Wolfson M. A Re-conceptualization of SSA Theory [Electronic resource] / M. Wolfson, D. Kotz — Access mode : http://people.umass.edu/dmktotz/Reconcep_SSA_Th_09_01.pdf (2009).

World Bank. Global Development Finance. External Debt of Developing Countries 2012 / World Bank. — Washington : World Bank, 2012. — X, 334 p.

Ziegler J. 'Für die Völker des Südens hat der dritte Weltkrieg längst begonnen'. [Electronic resource] / J. Ziegler. — Access mode : <http://www.jungewelt.de/2012/11-16/053.php?sstr=Ziegler> (2012b).

Ziegler J. 'We let them starve' [Electronic resource] / J. Ziegler. — Access mode : <http://www.guardian.co.uk/world/poverty-matters/2012/oct/05/jean-ziegler-africa-starve> (2012a).